

ЭМИЎДЭРЬЯ БОЙЫНДА СУЎДАН ПАЙДАЛАНЫЎДЫҢ ЭТНОГЕОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Баллиева Руза

Бердақ атындағы

Қарақалпақ мәмлекетлик университети профессоры

Жумамуратова Анархан Абатовна

Өзбекстан Республикасы Ишқи ислер министрлигиниң

Қарақалпақ академиялық лицейи оқытыўшысы, еркин излениўши

Аннотация: Аралбойы аймағында суў ресурсларының қәлиплесиў процесслери, дельтадағы тәбийғый өзгерислер, қарақалпақ халқының турмысында Эмиўдэрьяның роли, дельтадағы хожалық түрлериниң, халықлардың этномәдениятының қәлиплесиўинде суў ресурсларының орны ҳәм оннан пайдаланыўдың этногеографиялық өзгешеликлери ашып берилген.

Таяныш сөзлер: Эмиўдэрья, суў ресурслары, дельта ландшафты, арыс, руў, этномәданият, социаллық аўхал.

Аннотация: Оролбўйи ҳудудида сув ресурсларининг шаклланиш жараёнлари, дельтадаги табиий ўзгаришлар, қорақалпоқ халқининг ҳаётида Амударёнинг роли, дельтадаги хўжалик турларининг, халқларнинг этномаданиятининг шаклланишида сув ресурсларининг ўрни ҳамда ундан фойдаланишнинг этногеографик хусусиятлари очиб берилган.

Калит сўзлар: Амударё, сув ресурслари, дельта ландшафти, арыс, уруғ, этномаданият, ижтимоий аҳвол

Аннотация: Раскрываются процессы формирования водных ресурсов в Приаралье, природные изменения в дельте, роль Амударьи в жизни каракалпакского народа, роль водных ресурсов в формировании видов хозяйственной деятельности в дельте и этнокультуры народов, а также этногеографические особенности их использования.

Ключевые слова: Амударья, водные ресурсы, дельтовый ландшафт, арыс, род, этнокультура, социальное положение

Abstract: The processes of water resource formation in the Aral Sea region, natural changes in the delta, the role of the Amu Darya in the life of the Karakalpak people, the role of water resources in the formation of economic structures and ethnoculture in the delta, and the ethnogeographic features of their use are explored.

Keywords: Amu Darya, water resources, delta landscape, arys, clan, ethnoculture, social status

Үлкемиздиң тәбияты бул жерде жасаўшы халықлар, олардың этномәдениятының қәлиплесиўинде, социаллық структурасының дүзилisine тәсирин көрсетиўши баслы факторлардан бири суў ресурсы болып есапланады.

Суў тиришилик дереги деп бизиң үлкемиз ушын айтылған десек қәтелеспеймиз. Суўдың зәрурлиги дийқаншылығымыз, балықшылығымыз ушын болып қалмай барлық турмыс тәризимиздиң қәлиплесиўинде зәрур екенлигин

жүрегимиздің төрінде, санамызды толық ийелеп алғанлығы хәр күни турмысымызда гезлестиремиз.

Үлкен жастағы кекселерден баслап жасларымыздың сөз дизбегінде, кекселердің пәтиясында, жасларымыздың тилегінде, қосықларымызда хәр күни жырланады. Дүньяның еш бир халқының суўымыз мол болғай деген пәтия ямаса тилегінде яки қосықларында ушыратпаймыз. Тек ғана усы үлкениң халқы суўдың соншелли дәрежеде бизиң жасап тиришилик қылыўымызда әҳмийетли екенлигин пүткил ақыл ойымыз бенен сеземиз.

Соның ушын Әмиўдәрәя қарақалпақ халқының халық болып жетилисиўинде, хожалық типлериниң, этномәдениятының қәлиплесиўинде үлкен әҳмийетке ийе болыў менен олардың тарийхы бир болып биргелесип кеткен.

Арал бойы үлкесиниң тарийхына нәзер салатуғын болсақ, Әмиўдәрәя бул жерде жасаўшы халықлар ушын бир жағынан ырысқы-несийбе болып, халықты бағып келген болса, екинши жағынан, мол суўлы ўақтында кенарыннан (аңғарынан) шығып ағып, албыратқан пайытлары ерке балаға уқсатсақ, бул үлкениң халқын, ерке перзентиниң еркелигин көтерип, оның ыңғайына бойсынып, тилегин тилеп, ерке болсаң да мениң ырысқы несийбемсең, мени бағыўшы перзентимсең деп басынан сыйпалап отырған анаға мегзетемен. Себеби, бул жерде жасаўшы халықлардың этномәдений хәм этносоциаллық жағдайларының қәлиплесиўинде Әмиўдәрәяның әҳмийети үлкен.

Хақыйқатында да Әмиўдәрәя өзиниң геологиялық тарийхында, бир қанша мәрте, өз аңғарын өзгертип турған. Төртлемши дәўирдиң (бул дәўир 1,5-2 млн. жыл алдын басланған хәм хәзир де даўам етпекте) биринши ярымында Қарақум тегислиги бойлап өзиниң суўын Каспий теңизине қуяды.

Төртлемши дәўирдиң орталарында ол арқаға бурылып, Хорезм ойпатын суўландырады. Төртлемши дәўирдиң ақырларында Ақшадәрәя дельтасын пайда етип, Дәўқара көлине қуйып, Сырдәрәяның әййемги дельта өзегі менен биригип кетеди. Буның нәтийжесинде Ақшадәрәя, Арал бойы, Сарықамыс бойы дельталарын пайда етип, бул дельталар бойлап Әмиўдәрәя бир неше рет өз ағысын өзгертип турған. Әмиўдәрәя ағысының геологиялық дәўирдеги өзгерислери тийкарынан тәбийғый себеблер менен байланысly болса, тарийхый дәўирдеги ағысының өзгерислерин тарийхшы илимпазларымыз социаллық себеблер менен байланыстырады.

Әмиўдәрәя арнасының бундай тез-тез өзгерип турыўы, дельта бойында тәбийғый хәм социаллық апатшылыққа ушырап турыўына алып келген.

Әмиўдәрәя пүткил Орта Азиядағы ең уллы дәрәя. Әмиўдәрәя дүньядағы суўы ең ылайлы дәрәялар қатарына киреди. Оның хәр бир куб.метр суўының қурамында орташа есап пенен 2600 грамм ылай бар.

Өйткени Әмиўдәрәя суўының ағысы, әсиресе таўлы бөлиминде күтә тез екенлигинен дәрәяның аңғарының жуўылыўы жүдә күшли болады. Сонлықтан да Әмиўдәрәяның тийкарғы саласы есапланатуғын Вахш суўы менен хәр жылы 84 млн. тоннадан зият майдаланған хәр түрли таў жыныслары ағады. Ол улыўма Әмиўдәрәя суўын ылайтып жиберген.[6]

Ал тегисликке шыққаннан кейин Әмиўдәрья Қарақум хәм Қызылқумның бир-бири менен ушласқан жийеги бойынша ағатуғынлығы себебли дәрья жағалаўларындағы аңсат жуўылатуғын бос жыныслар суўдың ылайлығын және де көбейтип жибереди. Мәселен, орташа есап бойынша Керки қаласының тусында Әмиўдәрьяның хәр бир кубаметр суўының қурамында 4кг. нан зият ылай ағады. Әлбетте дәрья суўының ылайлығы жыл даўамында бирдей емес. Дәрьяда ылайлы суўлар бәхәр хәм жаз айларындағы суў тасқын күнлери бақланады. Қыста Әмиўдәрьяның суўы әдеўир тынық болады.

Әмиўдәрья суўы ылайлы болыўы менен бир қатарда хәр қыйлы еритпелерге бай болыўы менен ажыралып турады. Олардың айырымлары өсимликлер ушын пайдалы. Есаплаўлар, Әмиўдәрья суўы менен суўғарылса, орташа есап бойынша хәр бир гектар атызда 2 тоннаға жақын углекисий, кальций, калий, фосфор хәм тағы басқа да хәр қыйлы химиялық еритпелерден дүзилген тәбийғый төгин қалатуғынлығын көрсеткен. Әмиўдәрья суўының қурамында жүдә аз муғдарда болса да, өсимликлер ушын зыянлы химиялық еритпелер де (ас дузы, глаўбер дузы, сода ҳ.т.б соларға усаған) бар.

Усы алып келинген ылайлы Әмиўдәрья суўы бул жердің тиришилиги ушын жүдә пайдалы болып, ата-бабаларымыз Әмиўдәрьядан тиккелей суў ишетуғын болған хәм оны пайдалы деп есаплаған. Өсимликлердің раўажланыўында, топырақтың өнимдарлығының артыўына да Әмиўдәрьяның ылайлы суўы үлкен тәсирин көрсеткен. Соның менен бирге хәр жылы алынып келинген неше млн. тонна ылайлы уйықлар каналларды, жап салмаларды толтырып, оларды хәр жылы тазалаўға мәжбур болған.

Әмиўдәрья бурқасынлап ағып турған ўақытларында да бул жерде жасаўшы халықлар, әсиресе қарақалпақларға жүдә қыйын болған. Себеби жер бетиниң рельефи дәрья аңғарнан бәлент болғанлықтан суўдан пайдаланыў хәр қыйлы қурылмалар жәрдемінде, мысалыға шығыр менен суўғарыўға мәжбур болған. Әмиўдәрьядан каналлар, жаплар жарып алыў ушын бириншиден Хийўа ханнан рухсат алыныў керек болған, бирақ бул рухсат алыў аңсат болмаған. Оның ушын ханға қайсы урыў бийи көбрек пара берсе соған рухсат еткен.

Екиншиден канал яки жап жарып алыў ушын концентрацияласқан жумысшы күши зәрур болған. Бундай күшти тек ғана туўысқан жақын адамлар арасында ғана жәмленген. Булар руўласлар еди. Демек тез жүз беретуғын тәбийғый қубылыслар адамлардың коллектив болып биригиўин талап еткен.

Жоқарыда келтирип өтилгендей, қарақалпақлар Әмиўдәрьяның төменги ағысында руўлық-қәўимлик қатнаста еки үлкен топарға («арыс») бөлінген – «арыс он төрт урыў» хәм «арыс қоңырат». «Арыс он төрт урыў» Әмиўдәрьяның оң жағасында, Кегейли каналы бассейнинде, «арыс қоңырат» болса дельтаның арқа бөлиминде, Арал теңизине тутасқан жерлерде, сондай-ақ Әмиўдәрьяның шеп жағасында Хийўа ханлығының Қоңырат хәм Шүмекей бекликлеринде жайласқан.

Арыслар қарақалпақлар "жармыс," "жармыш," "жарған," "жарма" деп атайтуғын үлкен салмалар хәм магистраль каналлардың бойларына

жайласқан. Канал атамасы "жармыс" сөзинен басқа, сол каналды өткізіу басламасын көтерген инсанның (бий, ақсақал) атын, гейде суу бөлистириуи өз қолына алған инсанның аты да қойылған.

Арыслардың еки бөлекке бөлиниуине сәйкес, олардың аймақлары да бөлінген. Әсиресе, бул «арыс он төрт урыу»да айқын көринеди. «Қытай-қыпшақ» хәм «кенегес-маңғыт» қәуимлериниң аймақлары арасынан Кегейли каналы өтеди (Т.А.Жданконың «Кегейли бассейниниң ирригация тармағы» схемасы).[4]

Бундай коллективизм тек ғана тәбияттан пайдаланыуда ғана болып қалмай турмыстың барлық тарауында зәрурлиги болып руулар арасында тууысқаншылық беккемленип, әуладың көбейиуінде хәм олардың ден саулығы беккем болыуы ушын ген тазалығына үлкен итибар қаратылған. Яғный ағайын тууысқан хәттеки бир урыудан қыз алыспаған. Бир урыудың баллары хәм қызлары ағалы қарындаслы болған. Жигитлер хәмме ўақытта урыу қызларының ар-намысының қорғаушысы болған.

Қарақалпақларда еки үлкен арыс хәм жүзден аслам урыулар болып хәзирги күнге шекем бул урыулар жүдә жақсы сақланып қалған.

Қәлиплескен дельта ландшафтында көплеген көллер системасы пайда болған. Әсиресе, Әмиўдәрьяның дельтасы көллерге бай. Олардың көпшилиги (Даўыткөл, Хожакөл, Жамансай, Қаракөл х.т.б.) пайда болыуы бойынша Әмиўдәрья хәм олардың тармақлары менен байланысly. Айырымларының пайда болыуы хәм жасауы (Үшқулаш, Турдыбай, Шанышқылы х.т.б.) суўғарыу каналлары менен тиккелей байланысly.

Кейинги жыллары үлкемизде кеңнен таралған изейкеш хәм коллекторлардың суўлары ойпауытлар менен қазаншуқырларға қуйдырылыуы нәтийжесинде суў айдынлары-көллер көбейип барды. Олар Хожакөл, Көптиң көли, Илмекөл, Машанкөл (Қоңырат районы), Моншақлы хәм Қаракөл (Шоманай районы), Қаратерең, Маўдың көли хәм Атакөл (Тахтакөпир районы), Көкшийел (Кегейли районы), Қырыққыз қала (Төрткүл районы) хәм Ақшадәрья (Елликқала районы).

Әмиўдәрья дельтасында жайласқан бул көллер пайда болыуы хәм жасауы бойынша қандай болыуына қарамастан, олардың онша терең емеслиги хәм ийелеген майданының турақлы болмауы характерли. Бул көллерден балық аўланып усы жерде жасаушы адамлардың күнделикли азық-аўқат рационьнда балық өнимлери менен тәмийинленип турылған.

Көллердиң көплиги бул жерде жасаушы халықлардың балықшылық пенен шуғылланыуына яғный балықшылық хожалық типлериниң пайда болыуына тәсирин жасаған.

Соның менен көл жағалары өсимликлерге бай болыуына байланысly шарўа малларының жуғымлы азығына айланған.

Әсиресе Әмиўдәрья дельтасының суў жайылымлары менен көллердиң бойларында қалың қамысзарлықлар плантациялары болып, қамыстың бойы 3-8 метрге шекем жетип өскен. Ал, ўақытша суў жайылмаларында бойы келтелеу болып 1,5-2 метрге шекем жетип қамыс пенен бир қатарда басқа өсимликлер де өседи (урық, жекен, қоға, суўпияз).[5]

Қамысзарлықлар бул жердің ландшафтларының турақлылығын тәмийинлесе, бул жерде жасаўшы қарақалпақлардың турмыс тәризинде үлкен әҳмийетке ийе болған. Қамыс өсимлиги қара маллар ушын жүдә жуғымлы от-жем болып, қарақалпақлар қара малларын барқулла бул қамысзарлықларға малларын айдап жиберип қойған ҳәм қысқы от жем ушын таярланылып қойылған. Буннан басқа үй-жай қурылысында тийкарғы қурылыс материалы ҳәм үй рузғар затлары ретинде де пайдаланылған.

Дельтаның өсимликке бай болыўы бул жерде шарўашылықтың раўажланыўына тәсирин жасаған. Бир неше шарўа түрлери қәлиплескен. Дельтада ҳәр қыйлы тоғайға бай болып бул жерде айдап бағылатуғын, яғный тоғайларға малларды айдап жиберилип, маллар өзлери отлап, мәлим бир ўақытлардан соң өзлери қайытса, айрым ўақытлар маллардың ийеси тоғайлардан малларын излеп таўып алып қайтатуғын болған. Екинши бир түри шопанлардың жәрдемінде жайлаўларға айдалап бағылып, кешкурун үйлерге қайтарып алып келинген, үшінши бир түри дельтада дийқаншылық раўажланған жерлерде маллар байлап бағылып оларға жуғымлы от-шөплерден қысқы азық топланған. Ҳәр бир шарўа түринде де дельтадағы өсимлик қапламының қалыңлығы оның жуғымлығы шарўашылықтың раўажланыўына өзиниң үлкен тәсирин көрсеткен. [3]

Ҳәр жылы Әмиўдәрьядан бир неше тонна алып келинген жатқызықлардың жатқызылыўы нәтийжесинде дельта топырағы жүдә өнимдарлы, минералларға бай топырақлардың қәлиплесиўине тәсирин жасап өнимдарлы топырақ қатламын пайда еткен. Бул өз гезегинде дельтада дийқаншылықтың раўажланыўына тәсирин жасаған.

Әмиўдәрьяның ҳәмме ўақытта кәнарынан шығып ҳәм өзгертип турыўы бул үлке ушын тәбийғый апатшылық (природный риск) жүдә күшли болған, соның ушын Әмиўдәрьяның ҳәрекетине қарап бул жерде жасаўшы халықлар күн кеширген ҳәм этномәдениаты қәлиплесип барған.

Мысалыға қарақалпақлардың турақ жайларын алатуғын болсақ, Әмиўдәрьяның өз өзенин өзгертип узақласып барыўы менен турақлы жайлардың саны артып барады. Әмиўдәрьяның бойына жақын жайласқан жерлерде турақлы жайлардың саны кемирек, ўақтыншалық жасайтуғын жайлар көбрек болған.

Мысалыға турақлы турақ жай менен тәмийинленгенлиги бойынша аймақлардың төрт топарын ажыратыў мүмкин. Турақлы турақ жай менен тәмийинленген биринши топарға бир турақлы турақ жай көби менен 5 шаңараққа туўры келетуғын аймақлар киреди.

-Екинши топарда бир турақлы турақ жай 5-15 шаңараққа туўры келеди.

-Үшинши топарда - 15-30 шаңараққа.

-Төртинши топарға халықтың турақлы турақ жайлары болмаған аймақлар киреди.[1]

Буны биз төмендеги таблицадан көрийимизге болады.

1-кесте. Районлар бойынша улыўма хожалықлар ҳәм турақлы турақ жай қурылған хожалықлар саны

Районлар	Хожалықлардың улыўма саны	Турақлы турақ жай қурылған хожалықлар саны
Даўқара	3044	101
Шымбай	12574	3505
Таллық	4803	654
Шорахан	10838	9653
Қызылқум	-----	----

Әмиўдәрәя дельтасы Әмиўдәрәя тармақларының ҳәм өзенлериниң өзгериси себепли гейде кең майданлар суў менен толып халықтың үйлерин суў алып кетсе, гейде керисинше, аймақтың үлкен бөлеги суўдан айырылып, суўсызлықтан көшиўге мәжбур болған ҳәм еки жағдайда да халық таңлаған жасаў орнын тәрк етиўге мәжбүр болатуғын еди.

Сонлықтан Дәўқара районында 3044 хожалықтың 1714-и бул районды ўақытша таслап кетип, турақ жайларын қалдырып кететуғын болған (ўақыт өтиўи менен қайтып келеди) ҳәм тек 101 хожалықтың ғана турақлы турақ жай имаратлары болады. Бул жердеги халық ярым отырықшы турмыс кеширген болса, Шорахан районының тәбийғый жағдайы бираз турақлы болыўына байланысly бул жерде турақлы жайлар көплиги халықтың отырықшы турмыс кеширгенлигин көрсетеди.[2]

Дельта ландшафты ҳәм оның тәбийғый ресурслары хожалық типлериниң қәлиплесиўине тийкар болған болса, тәбийғый жағдай, тәбийғый ресурслар ҳәм хожалық типлери бул жерде жасаўшы халықлардың үй-жайлары, этник азықланыўы, кийим кеншеклери, үй рузғарлары, мийнет қуралларының қәлиплесиўине тәсирин көрсеткен.

Жуўмақлап айтқанымызда Әмиўдәрәя ҳәм оның пайда еткен дельта ландшафтлары ҳәм тәбийғый ресурслары дәрәя бойында жасаўшы халықлардың этномәдениятының, турмыс тәризиниң ҳәм социаллық структурасының қәлиплесиўинде әҳмийети шексиз.

Әлбетте қәлиплескен мәдениятымыз бенен бирге Азиз Әмиўдәрәямызды қәстерлип абайлап сақлайық, келешек әўладымызға мол суўлы, ырысқы-несийбели дәрәя болып хызмет қылаберсин.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Баллиева Р. Природа особенности расселение и хозяйство Каракалпакии конце XIXв. начале XXв. Вестник МГУ. Серия география 1996. №4.
2. Баллиева Р. Традиционное природопользование и жилище//Вестник Каракалпак. Отд. Ак. Наук. Республики Узбекистан 2000. №4 -С.29-34.
3. Баллиева.Р Қарақалпақ этносы ҳәм тәбияттан дәстурий пайдаланыў. Нөкис 2026. - 236б.
4. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков //Труды Ин-та этнографии каракалпаков Ан СССР IX. М., 1950, -С.39.
5. Т.Таубаев Қарақалпақстанда қамыс өсимлигин пайдаланыўдың перспективалары. Нөкис 1959 -39б.
6. Пучков Б. Водное хозяйство ККАССР. Нукус, 1957